

Товкайло М.Т.

НЕОЛІТИЧНИЙ ГАРД ЗА ДАНИМИ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті публікуються матеріали нових досліджень поселення Гард, відкритого в 1930 р.; визначається його місце в неоліті України.

Гард є одним із найвідоміших і водночас найзагадковіших поселень у неоліті України. Адже з розкопок цього поселення у 1930 р. розпочалося дослідження неолітичних пам'яток, що потім були виділені в буго-дністровську культуру. Однак, через низку нещасливих обставин, результати довоєнних розкопок належним чином не були опубліковані – виданий невдовзі звіт є неповним і містить лише фрагментарні відомості; самі ж матеріали, за винятком невеликої колекції загинули. Надалі поселення досліджувалося лише епізодично, і тільки у 2006 р. Миколаївська експедиція Інституту археології НАН України відновила стаціонарні розкопки цього поселення.

Поселення Гард, що знаходиться в однойменному урочищі поблизу села Богданівки Доманівського району Миколаївської області, відкрите у 1930 р. Богесівською археологічною експедицією, котра у 1930 та 1931 рр. провела тут під керівництвом Т. Мовчанівського археологічні розвідки та розкопки. Зокрема культурні залишки неолітичного часу було виявлено в трьох місцях: на краю обмеженого двома балками зі струмками терасоподібного, частково підмитого річкою, складеного з відкладів делювію та пролювію клиноподібного уступа правого берега р. Південний Буг (“гардовий клин”), посередині клину, між плесом та верхнім плато берега (“на схилі до Гарду”) та на верхньому плато, що прилягає до західного схилу Осокорової балки (“на підступах до Гарду з боку степу”) [Козубовський, 1933, с. 28-34, 56-60].

У 1930 р. в береговій частині поселення було закладено три розвідкові траншеї, з них одна площею 70-80 кв. м, а в наступному – невеликий розкоп площею 36 кв. м. Виходячи з доволі фрагментарного друкованого звіту, у 1930 році в траншеях було виявлено 2098 крем'яних виробів. Крім того, тоді ж на “гардовому плесі та клині” було зібрано ще кілька сот зразків крем'яної індустрії та фрагментів посуду [Козубовський, 1933, с. 31-32]. Про обсяги досліджень схилу та підступів до Гарду немає ніяких даних.

Tovkailo M.T.

NEOLITHIC GARD AFTER DATA OF NEW STUDIES

У результаті цих робіт було отримано масовий археологічний матеріал, встановлено характер пам'ятки, стратиграфію геологічних та культурних нашарувань. Більшість із здобутих на Гарді матеріалів його дослідники віднесли до часів неоліту, меншу частину – до “енеоліту в репрезентації залишків трипільської доби” [там само].

У 1931 р. Т. Мовчанівський планував опублікувати ці матеріали в окремому збірнику, присвяченому результатам роботи Богесівської експедиції, однак, цим планам не судилося здійснитися – з початку 1932 р. розпочалися погроми української археологічної науки. Уже підготовлені до друку статті було знищено, а самих дослідників репресовано [Товкайло, 2007]. Пізніше, під час погромів українських музеїв у 30-их роках минулого століття чи під час другої світової війни більшість із матеріалів цих досліджень загинула. Збереглися лише колекція кременю, що нараховує 852 вироби та невеличка колекція буго-дністровської, ранньотрипільської та пізньотрипільської кераміки, кісток тварин та великих риб із розкопок 1931 року [Товкайло, 2005, с. 63-64].

У 1949 р. урочище Гард обстежив В. Даниленко, який обмежився шурфуванням та зборами на поверхні у береговій частині поселення [Даниленко, 1969, с.140]. Надалі ця частина поселення обстежувалася Миколаївською археологічною експедицією АН України – у 1980 р. К. Красильниковим та у 1985 р. – автором, який також провів шурфування та збори матеріалів на клині та схилі до Гарду.

Добірка крем'яного інвентарю з колекцій 1931, 1949, 1980 та 1985 рр. нараховує 1442 крем'яні вироби [Товкайло, 2005, табл. 4.1; рис. 32-33]. Ще гірше збереглася кераміка з довоєнних розкопок та повоєнних розвідок – у колекціях 1931 та 1949 рр. виявлено буго-дністровської кераміки по три фрагменти у кожній, а ранньотрипільської – відповідно 23 та 15 фрагментів. З розвідок Миколаївської експедиції походить 37 фрагментів буго-дністровської та 30 фрагментів ранньотрипільської кераміки. Усі ці матеріали розглянуто в монографії автора [Товкайло, 1985, с. 63-64 та ін., рис. 32-33, 53].

Таблиця 1

Типолого-статистична характеристика крем'яних виробів з неолітичного шару поселення Гард

Номенклатура виробів	РОЗКОП									Всього
	Глибина (м)								П.М	
	0,0-0,2	0,2-0,4	0,4-0,6	0,6-0,7	0,7-0,8	0,8-0,9	0,9-1,0	1,0-1,1		
Нуклеуси:										
Олівцеподібні							1			1
конічні				2	1					3
Під призматичні		1		1	1					3
Аморфні		1			1	1	1		1	5
уламки нуклеусів			2	1	1					4
Платівки, їхні уламки, перетини	17	32	52	61	63	51	19	18	11	324
Мікроплатівки, їхні уламки, перетини	1	3	7	23	5	6	2	3		50
Відщепи та уламки кременю	26	81	124	164	150	140	54	40	47	826
ВИРОБИ З РЕТУШШЮ										
Кукрецькі вкладні		2				2	3			7
Трапеції	3	3	1		1		1	2		11
Трапеції зі струганою спинкою					1				1	2
Паралелограм					1					1
Фатьма-кобинське вістря				1						1
Проколки та розвертки	2	2	1	3	1	3	1	2	3	18
Скребачки на відщеплах:										
округлі високі						1				1
округлі звичайні			1	3	2	2		1		9
підокруглі		2	2	1	3	3	1		2	14
стрільчасті			4		1	2			1	8
кінцеві	2		2	2	4		1		2	13
бокові	2	5	3	8	8	6	4	2	4	42
несталої форми, уламки	2	4	1	1	1	4	2	1		16
Різці				1			1			2
Ножеподібні платівки та мікроплатівки з ретушшю		4	8	14	8	2	4	1	5	46
Ножеподібні платівки з нерегулярною ретушшю		4	5	10	3	5	4	2	2	35
Відщепи з ретушшю	1	8	4	5	7	2	3		1	31
Платівки з виямкою				1	1					2
ВСЬОГО	56	152	217	302	264	230	102	72	80	1475

Таблиця 2.

Типолого-статистична характеристика крем'яних виробів поселення Гард, шурф 3

Номенклатура виробів	Шурф3
Платівки, їхні уламки, перетини	1
Мікроплатівки, їхні уламки, перетини	1
Відщепи та уламки кременю	9
Вироби з ретушшю	
Скребачки:	
кінцева	1
бокова	1
Платівка з ретушшю	1
Відщеп з ретушшю	1
Всього	15

У 2006 р. Миколаївська експедиція Інституту археології НАН України відновила дослідження багатошарового поселення Гард у його нижній частині, на так званому “гардовому клині”. Відновлення робіт пов’язане з наповненням навесні 2006 р. Олександрівського водосховища до відмітки 15,1 м, внаслідок чого вода сягнула підніжжя тераси, на якій розташоване поселення, отже виникла загроза його повного руйнування. У цій статті аналізуються матеріали доби неоліту з розкопок поселення Гард 2006 р.

Розташування, топографія.

Поселення Гард розташоване в однойменному урочищі на краю обмеженого двома балками терасоподібного уступу правого берега р. Південний Буг (рис. 1), що відповідає рівню першої надзаплавної тераси. Вона являє собою похилу до берега (близько 7°) площадку, довжина якої від берегового краю до підніжжя скелі близько 75 м; ширина в середній частині 65 м. Поверхня тераси задернована. Одна з балок (північна) називається Сокурова чи Осогорова.

Методика розкопок.

Всю площу поселення розбито на великі квадрати розміром 10 × 10 м й позначено римськими цифрами. Кожен із цих квадратів розбито на квадрати з розміром сторін 1×1 м, які пронумеровано арабськими цифрами зліва направо, від 1 до 100. Культурні нашарування розбиралися методом вертикальної зачистки по шарах: від поверхні до глибини 0,6 м товщиною 0,2 м; нижче – товщиною 0,1 м, з подальшою фіксацією на планах. Заміри глибин проводились від сучасного рівня поверхні тераси.

У 2006 році у прибережній частині поселення, а саме в північно-східному кінці тераси було закладено розкоп, площею 36 кв. м та один шурф у центрі тераси на відстані 22 м від її краю (рис. 1).

Стратиграфія, характеристика культурних нашарувань.

Аналіз ґрунтових нашарувань показав, що тераса, на якій розташоване поселення, складена з відкладів пролювію та делювію що мають однорідний характер і являють собою нашарування гумусу, глинистих часток та твердих порід, винесених із давніх балок та змитих з верхніх терас у результаті ерозії. Тому кожне з цих нашарувань містить різні домішки, що надають нашаруванням різний характер та забарвлення. Спостереження за профілями стінок розкопу виявили наступну стратиграфію (рис. 2):

1. Гумусований суглинок темно-сірого кольору зі значною домішкою жорстви та щебеню; у верхній частині – задернований. Товщина цих відкладів 0,8-0,9 м.

2. Жовтуватий гумусований суглинок зі значною домішкою жорстви, товщиною 0,4-0,5 м. У нижній його частині місцями на глибині 1,1-1,3 м залягає потужний шар з каміння, щебеню та жорстви.

3. Ці голоценові відклади підстилає лесоподібний суглинок жовтого кольору, що залягає на глибині 1,2-1,3 м від поверхні.

Подібну до розкопу стратиграфію зафіксовано й у шурфі № 3.

Рівень залягання культурного шару відповідає природному пониженню рівня тераси. Різноманітні матеріали раннього й пізнього періодів бугодністровської культури, раннього Трипілля, пізнього

Таблиця 3.

Співвідношення елементів орнаменту на буго-дністровській кераміці

Елементи орнаменту	Група 1а	Група 1б	Група 1в	Група 2	Група 3
Лінійно-прогладжений	38	16	41		4
Гребінцевий	1	3	6		
Накольчастий		2	1		2
Лінійно-прогладжений та гребінцевий			2		
Лінійно-прогладжений та накольчастий		3	2		1
Без орнаменту	18	29	31	3	1
Всього фрагментів кераміки	57	53	83	2	8

Трипілля, середньостогівської, нижньомихайлівської культур, доби бронзи, римського часу та XVII-XIX століть виявлені в товщі двох верхніх літологічних шарів від самої поверхні до глибини 1,1 м. Матеріали XVII-XIX століть залягали на глибині до 0,3 м від поверхні. Стратиграфія ж інших культурних нашарувань значною мірою порушена – різнокультурні та різночасові матеріали часто залягали вперемішку. Причинами порушення стратиграфії стали господарська діяльність людей, що неодноразово заселяли терасу у різні хронологічні періоди та розташування на площі поселення могильників доби пізньої бронзи та пізнього середньовіччя – такі поховання були досліджені як у розкопі, так і в шурфі. Не меншої шкоди стратиграфічній позиції культурних нашарувань завдали й великі гризуни, що також заселяли терасу: нами простежені їхні численні нори, що пронизують усі голоценові ґрунтові відклади від поверхні до рівня лесоподібного суглинку. У поперечнику вони сягають 10-12 см, тоді як гнізда, розташовані, як правило, на поверхні лесовидного суглинку, мають розмір 0,25-0,30 м. Тому при культурному поділі добутих матеріалів, окрім даних стратиграфії, застосовано й типологічний метод.

У північно-східному куті та південному кінці розкопу виявлено давніші перекопи. Судячи з описів та плану розкопок Богесівської експедиції 1930 р., – це сліди траншей № 2 та № 3 [Козубовський, 1933, с. 30-31, табл. 21а].

Вироби з кременю.

Сюди включено абсолютну більшість крем'яних виробів, що сформувалися протягом раннього і пізнього періодів буго-дністровської культури, включно з матеріалами раннього Трипілля, які неможливо відділити від власне буго-дністровських. З цієї колекції вилучено лише невелику частину крем'яних виробів, які відносяться до пізнішого

часу. Сировиною для їхнього виготовлення послужив місцевий кремень невисокої якості, непрозорий, плямистий, світло-сірого, темно-сірого та рожевого відтінків. Трапляються знахідки сильнопатинованих платівчастих сколів пізньопалеолітичного типу, очевидно, занесених з розташованого десь поблизу пізньопалеолітичного поселення.

Всього в розкопі та шурфі 3 виявлено 1490 крем'яних виробів доби неоліту, у тому числі 263 вироби з ретушшю, що складає 17,65 % від загальної кількості крем'яного інвентарю (таблиці 1 та 2).

Нуклеуси характеризують традиційну, як для БДК, так і для раннього Трипілля басейну Південного Бугу, технологію розщеплення кременю та характер індустрії, для яких властивий високий рівень платівчастої техніки при переважно однобічному сколюванні. Переважна більшість нуклеусів має невеликі (3-5 см) розміри і лише один із них сягає 6,5 см. Серед них виділяються олівцеподібний (рис. 3: 41), конічні (рис. 3: 42-43), підпризматичні однобічні (рис. 3: 40) й аморфні з двома чи трьома суміжними площинами і різнонаправленим сколюванням відщепів.

Серед сколів у колекції переважають відщепи (65,8 % від загальної кількості виробів). Платівчасті сколи поділено на дві категорії: платівки та мікроплатівки. До першої з них віднесено платівчасті сколи шириною 0,9 см і більше, до другої – шириною менше 0,9 см. Платівки переважно правильно огранені, з паралельними краями, трапецієподібні та трикутні в перетині. Більшість із них знайдено в уламках.

Звертаючись до характеристики виробів з вторинною обробкою відмітимо, що незначну більшість із них (51,7 %) виготовлено на відщепках.

Мікроліти геометричних форм представлені трапеціями (рис. 3: 1-13) та паралелограмом (рис. 3: 14). Серед трапецій виявлені симетричні та асиметричні на перетинах середніх платівок.

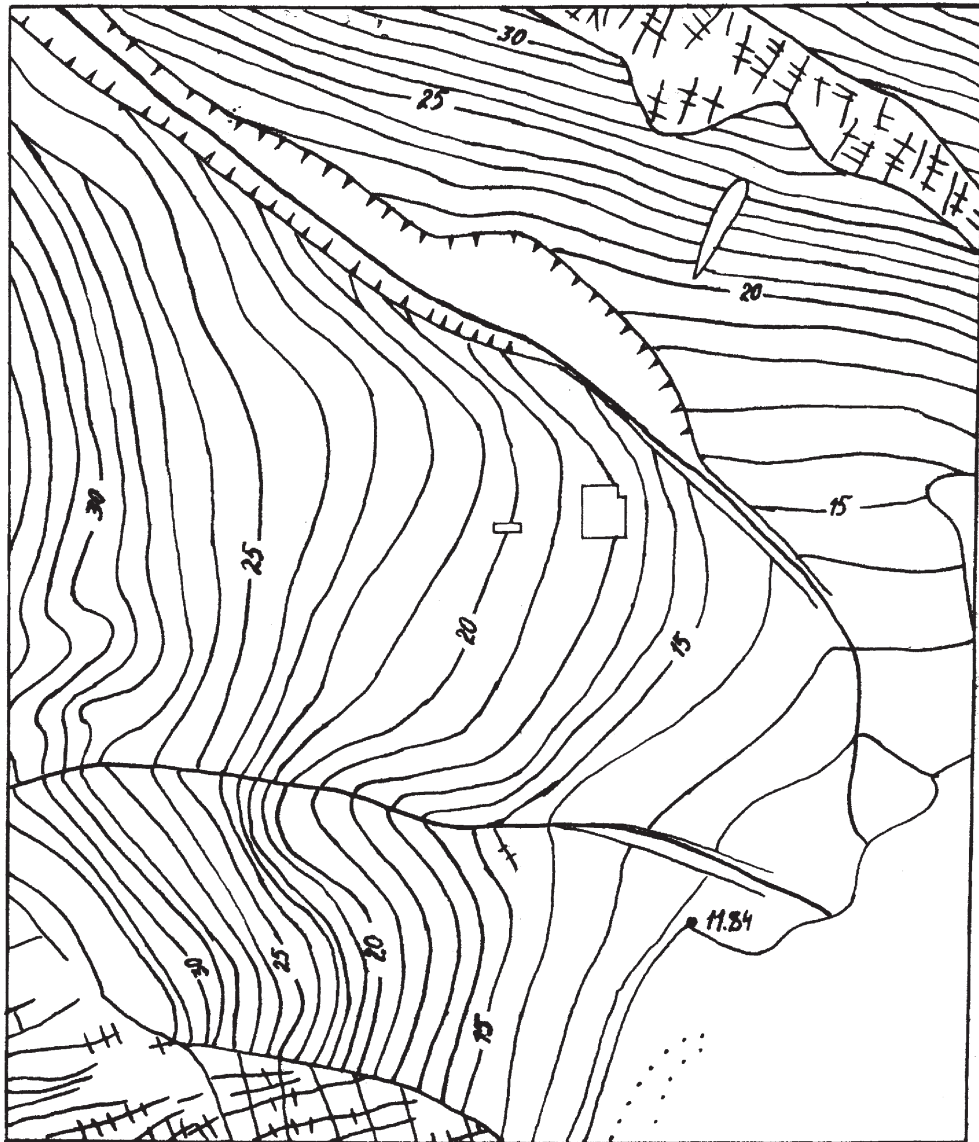

Рис. 1. Топографічний план поселення Гард

Частина з них оформлені крутою ретушшю, у тому числі і з застосуванням техніки мікрорізцевого сколювання (рис. 3: 9). Знайдено дві трапеції зі струганою спинкою (рис. 3: 12-13). У паралелограма зламана верхня основа.

Негеометричні мікроліти представлені кукрецькими вкладнями (рис. 3: 16-19) та єдиним фатма-кобинським вістрям (рис. 3: 15).

Скребачки – найчисленніша категорія знарядь із вторинною обробкою. Усі вони виготовлені на відщепках та платівчастих відщепках і оформлені характерною скребковою ретушшю, нанесеною, як правило, з боку спинки. Зрідка, при потребі, робочі леза цих знарядь підтесувалися й з боку черевця. Серед скребачок зустрічаються округлі (рис. 3: 36-37), підокруглі (рис. 3: 33, 35), стрільчасті (рис. 3: 34, 39), кінцеві (рис. 3: 29, 33) та бокові (рис. 3: 30, 31). Частина скребачок виготовлена на платівках несталого форми, а багато знарядь знайдено в уламках.

Досить виразні серії складають ножеподібні платівки з регулярною та нерегулярною ретушшю (рис. 3: 23-26), а також проколки і розвертки (рис. 3: 20-22). Різці нечисленні й однотипні – кутові на платівках (рис. 3: 28). Трапляються платівки з виємками (скобелі) (рис. 3: 27, 32). Невелику серію виробів складають відщепи з ретушшю.

Вироби з інших порід каменю.

На поселенні виявлено невелику колекцію виробів й з інших порід каменю. Це, насамперед, **гранітні річкові гальки** (6 прим.) видовжено-овальних форм розміром 5-6 × 2 × 3 см, що використовувалися, очевидно, в якості відбійників. Деякі з них розколоті на частини. На торцевих краях цих знарядь простежуються сліди зношення у вигляді забитостей та дрібних сколів. Іншу групу виробів складають плитки пісковика (3 прим.) з обточеними гранями та уламком абразиву, виготовленого з пісковика – у вигляді підпрямокутної плитки з жолобком.

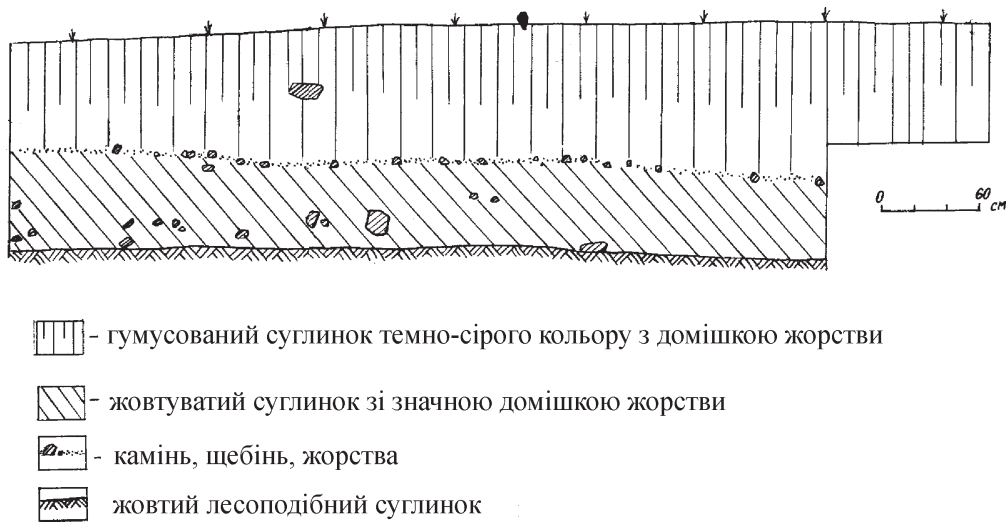

Рис. 2. Профіль західної стінки розкопу

Вохра.

Виявлено також кілька кусочків вохри вишневого кольору.

Буго-дністровська кераміка.

В основу класифікації кераміки покладено технологічний (характеристика складу формових мас, обробки поверхні, ступінь випалу тощо) та орнаментальний (види й способи орнаменту) принципи. Виявлено 205 уламків кераміки, що походить від не менш як 24-х посудин. Розвалів посудин не знайдено зовсім. Виділено три технологічні групи кераміки.

До **першої групи** відноситься посуд, виготовлений з домішками рослинності, піску, товченого кварцу та графіту. Маса щільна. Поверхня заглажена, темно-сірого, сірого, темно-коричневого та сріблястого кольору; на внутрішній поверхні – горизонтальні сліди розчосів. У межах першої групи, в залежності від процентного вмісту піску чи графіту, при стабільній рослинній домішці, виділяється три підгрупи (зазначу, що між підгрупами немає чіткого поділу). Критерієм їхнього виокремлення послужило відносне переважання тих чи інших домішок. Справедливість такого підходу підтверджується й іншими даними (товщина стінок та форма посуду, система орнаменту):

а) посуд, виготовлений з переважаючими домішками рослинних волокон, товченого кварцу, крупного та дрібного піску. Домішка графіту незначна або зовсім відсутня. Товщина стінок 0,5-1,0 см. Виявлено 57 фрагментів від щонайменше 7 посудин;

б) цей посуд відзначається насиченістю керамічної маси графітом та відсутністю чи мізерним вмістом піску, тонкостінністю (0,3-0,8 см), ретельною обробкою поверхні та в цілому порівняно

меншими розмірами посудин. Знайдено 53 фрагменти цієї кераміки від щонайменше 5 посудин;

в) підгрупа “в” є перехідною між вищеописаними. Домішки піску і графіту розподіляються приблизно порівну; грубі домішки відсутні. Товщина стінок – 0,5-1,0 см. Це найчисленніша підгрупа: 83 уламки від щонайменше 8 посудин.

Керамічний матеріал дуже подрібнений, тому цілих форм не вдалося реконструювати. Для групи Іа (рис. 4: 1-9) можемо говорити лише про великі широкогорлі посудини, очевидно, горщики з відігнутими чи прямими вінцями, край яких переважно заокруглений (рис. 4: 1-6). Для орнаменту посуду використовувався виключно заглиблений узор у вигляді прогладжених ліній, відтисків гребінцевого і ряду інших накольчастих штампів. Посуд підгрупи “а” орнаментований переважно прогладженими лініями, що складають горизонтальні та наскісні ряди (рис. 4: 2-4), косу сітку (рис. 4: 6-8), ялинкові композиції (рис. 4: 9). Кількісне співвідношення різних елементів орнаменту та їхнє поєднання виражене в таблиці 3.

Посуд групи Іб (рис. 4: 26-37) відзначається меншою товщиною стінок та більшою розмаїтістю форм. Вінця відігнуті, з заокругленим краєм (рис. 4: 27) чи прямі (рис. 4: 29), одна посудина має ледь потовщені вінця у вигляді комірця (рис. 4: 28). Трапляється посуд з гофрованими вінцями. Значно багатша й різноманітніша орнаменту цього посуду: лінійно-проглажені лінії (рис. 4: 27, 34-35), відбитки гребінцевого (рис. 4: 30, 32) та накольчастого (рис. 4: 29, 33, 36-37) штампів. Орнамент вкриває і внутрішній бік вінця (рис. 4: 26-27). Різні елементи орнаменту можуть поєднуватися (рис. 4: 31). Верхня частина невеликої посудини виготовлена в традиціях, властивих ранньотрипіль-

ській столовій кераміці: короткі відхилені вінця з короткими насічками по краю та різкий злам до округлих плічок (рис. 4: 26).

Для посуду групи Ів (перехідної) (рис. 4: 10-25) реконструйовані форми також відсутні. Знайдено нижню частину горщика з плоским, дещо ввігнутим дном (рис. 4: 24). Вінця відігнуті з заокругленим краєм (рис. 4: 11-13) чи прямо зрізані (рис. 4: 10). В орнаментатії переважають прогладжені лінії, що складають різноманітні композиції (рис. 4: 11, 17, 22), але частіше, порівняно з групою Іа, використовується відбитки гребінцевого штамп (рис. 4: 19, 25). Прогладжені лінії використовуються в поєднанні з відбитками гребінцевого (рис. 4: 18) та накольчастого (рис. 4: 20-23) штампів. Орнамент переносять і на внутрішній бік вінець, а їхній зріз покривають поперечними насічками (рис. 4: 11) чи відтисками гребінцевого штамп (рис. 4: 10).

До **другої групи** відноситься посуд, виготовлений з домішками рослинності, подрібненої черепашки та піску. Маса пориста. Поверхня заглажена коричневого кольору. Товщина стінок 0,7-0,8 см. Знайдено всього три неорнаментовані уламки цієї кераміки.

Третя група кераміки також нечисленна (8 уламків посуду). Вона вирізняється домішкою до тіста рослинності та крупно товченої черепашки, лошеною поверхнею та ангобом. Орнаментатія – прогладжені лінії, округлі наколи (рис. 4: 38) чи поєднання цих елементів орнаменту (рис. 4: 39). Ця кераміка залягала в нижній частині культурного шару на глибині 0,7-1,0 м й датується ранньонеолітичним періодом БДК.

Усі три групи кераміки належать до бугодністровської культури, з них перші дві відносяться до її пізнього періоду. Це так звана савранська кераміка, яка за формою та орнаментатією має численні аналогії на сусідніх поселеннях Гард 3, Гард 4, Пугач 1, Пугач 2. Посуд третьої групи зіставляється з керамікою ранньонеолітичних шарів поселень Південного Бугу та Дністра, таких як Базьків Острів, Митьків Острів, Сокільці 2 та 6, Печера, Сороки 1, шар 1, горизонт б та Сороки 3. Ці пам'ятки В. Даниленко відносив до скибінецької, соколецької та печерської фаз, В. Маркевич – до другої та третьої фаз. Характерними ознаками раннього періоду БДК є, зокрема, домішка крупно товченої черепашки та залощеність поверхні посуду, а також груба рослинна домішка та гостродонність посуду, абсолютна перевага лінійно-прогладженого та відсутність гребінцевого орнаменту. Тому до цього періоду ми відносимо також уламок денця гостродонного горщика (рис. 3: 38).

Ранньотрипільська кераміка. Для низки неолітичних пам'яток регіону (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3, Гард 4) характерне спільне залягання в одному шарі савранських та ранньотрипільських матеріалів типу Сабатинівки 2. На їхній основі та на основі кераміки ранньотрипільських поселень Гайворон, Сабатинівка 2, Гребенюків Яр доведено синхронність та взаємодію обох культур [Товкайло, 2004, 2005]. Тому незважаючи на відсутність чіткої стратиграфії на поселенні Гард, включаємо до аналізу й ранньотрипільську кераміку. Тим більше, що синхронність обох культур підтверджується й на матеріалах досліджуваного поселення.

За технологічними ознаками ранньотрипільська кераміка ділиться на дві групи: умовно кухонну та столову. Це типова для найдавніших на Південному Бузі ранньотрипільських поселень кераміка, найближчі аналогії котрої знаходимо в Гайвороні та Сабатинівці 2.

Посуд **першої групи** (197 уламків від не менше 11 посудин) виготовлений із грубої грудкуватої маси з домішками піску та шамоту, а його невелика частина, крім того, ще й з домішкою графіту (рис. 5: 1-8). Випал нерівномірний. Товщина стінок 0,5-1,4 см. Зовнішня поверхня нерівна, зі слідами згладжування пальцями. Внутрішня поверхня заглажена й залощена; зовні заглажувались лише шийка та придонна частина посудин.

Найуживанішим типом кухонного посуду є горщик середніх розмірів (рис. 5: 1-3, 6). В одному випадку вдалося визначити діаметр вінець, що дорівнює 25 см (рис. 5: 1). Орнаментатія посуду досить одноманітна. Це один ряд пальцево-нігтевих зашпів (рис. 5: 1-2, 6-7) чи округлих ямок (рис. 5: 3) на плічках та декоративне згладжування пальцями по сирій глині. Один із горщиків орнаментований косими прогладженими лініями на плічках (рис. 5: 4-5), що є проявом впливу бугодністровської культури.

Посуд **другої групи** (139 уламків від щонайменше 11 посудин) виготовлений з добре вимішаної глини з домішками дрібноструктурного шамоту (рис. 5: 10-22). Майже третина посуду, крім зазначеної, має домішку графіту. Маса щільна. Посуд добре випалений. Товщина стінок 0,25-0,7 см. Внутрішня й зовнішня поверхні посудин заглажені та залощені, чорного, темно-сірого та коричневого кольору. Кількісно переважають невеликі плоскодонні горщики з короткими (0,7-2,0 см) відхиленими вінцями та округлим тулубом (рис. 5: 10-14, 21). Знайдено близькі за формою до горщиків кубки з циліндричною шийкою, чашу (рис. 5: 9) та півсферичну миску (рис. 5: 15).

Посуд другої групи орнаментований різними лініями, часом у вигляді стрічок та променів (рис. 5: 10-11, 19-20, 22), відтисками гребінцевого штампу (рис. 5: 12-14), переважно вузькими канелюрами на шийці та плічках, часто доповненими відтисками гребінцевого (рис. 5: 18) та накольчастого (рис. 5: 16-17) штампів.

Висновки.

Уже на першому етапі вивчення поселення було не лише добуто значну кількість неолітичних матеріалів, а й правильно їх проінтерпретовано. Визначаючи вік пам'ятки, автори друкованого звіту віднесли її до типу пізньонеолітичних стоянок з певними місцевими відмінами, проводячи аналогію з такими відомими на той час поселеннями, як Почайна-Куренівка в околицях Києва, Юркова Гора біля Слобідки та ін. [Козубовський, 1933, с. 34, 90]. Надаючи особливу увагу розкопкам Гарду, вони відзначали його особливу роль у "розв'язанні проблеми родового суспільства над Богом" [там само, с. 60].

Після проведення протягом 1949-1957 років масштабних археологічних досліджень, коли кількість відкритих неолітичних пам'яток у басейні Південного Бугу сягнула 40, В. Даниленко виділив їх в окрему південно-бузьку культуру з двома етапами в її розвитку: розвинутим і пізнім. У цьому поділі поселення Гард було виділено в окремий тип пам'яток Гард-Саврань і віднесено до пізнього неоліту [Даниленко, 1957, с. 48; 1960, с. 5]. Не змінив своєї думки він і пізніше, коли була виділена буго-дністровська культура [1969, с. 139-142]. І справді, відома на той час буго-дністровська кераміка та абсолютна більшість крем'яного інвентарю з Гарду датувалися саме пізнім, савранським періодом БДК. Разом з тим, до числа пізньонеолітичних виробів В. Даниленко відніс також знайдені на поселенні олівцеподібні нуклеуси та прорізувачі ("прорезувачі"), як він тоді називав вкладні кукрецького типу [Даниленко, 1969, с. 140]. Окремі знахідки крем'яних виробів кукрецького типу з Гарду відзначали й інші дослідники [Товкайло, 2003, с. 197; 2005, с. 27, рис. 33, 9; Гаскевич, 2005, с. 35].

Оскільки до останнього часу на Гарді ранньонеолітична кераміка не була відома, так само – пізнім періодом БДК – датував це поселення у своїх працях і автор [Товкайло, 2003; 2005]. Нові дослідження дають можливість відійти від усталеної думки про датування неолітичних матеріалів Гарду виключно пізнім неолітом і виділити на поселенні й ранньонеолітичний горизонт. Таке твердження базується на знахідках ранньонеолітичної кераміки

печерського типу (рис. 4: 38-40) та ранніх форм трапецій. Простежено, що ці матеріали залягають у нижній частині культурного шару.

За рядом ознак, ранньонеолітична кераміка з Гарду знаходить численні аналогії серед ранньонеолітичних комплексів Південного Бугу (Базьків Острів, Митьків Острів, Сокольці 2 та 6, Печера) та Дністра (Сороки 1, шар 1, горизонт „б” та Сороки 3). Ці пам'ятки В. Даниленко відносив до скибінецької, соколецької та печерської фаз, В. Маркевич [1974] – до другої та третьої фаз розвитку БДК Дністра. Водночас залишається незрозумілим співвідношення цієї кераміки з групою крем'яних виробів кукрецького типу, а саме, олівцеподібних нуклеусів та кукрецьких вкладнів. Аналогічні вироби характерні для розташованих у Степовому Побужжі пізньомезолітичних стоянок кукрецької культури: Кінецьпіль [Фоменко, 1979, с. 46-53], Синюшин Брід [Даниленко, 1969, с. 61, рис. 10, 20-26] та Абузова Балка [Дворянинов, 1972, с. 8-82; Станко, 1977, с. 49-51; Станко, Петрунь, Максимюк, 1981 с. 5-12; Смолянинова, 1990, с. 65, рис. 24] (остання, до речі, знаходиться всього за 15 км від Гарду), відрізняючись від них хіба що відсутністю платівок з притупленим краєм та абузівських вістер. Проте, не виключено, що такі вироби будуть виявлені в майбутньому.

З іншого боку, крем'яні вироби кукрецького типу присутні й у ранньонеолітичних комплексах Південного Бугу, де вони залягають разом із ранньонеолітичною керамікою, що постала під впливом культури Криш і, значною мірою, ще зберігає ознаки тих впливів аж до присутності на цих пам'ятках певної кількості кришського посуду. Характерно, що в усіх неолітичних пам'ятках Побужжя з ранньонеолітичною керамікою та більш-менш представницькою колекцією крем'яного інвентарю, обов'язково присутні крем'яні вироби кукрецького типу. Це, насамперед, Мельнична Круча, Печера [Даниленко, 1969, с. 109, 116, рис. 76] та нещодавно відкрита і повноцінно досліджена група стоянок Добрянка 1, 2 та 3 [Залізняк 2001; 2005; Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, Товкайло, Журавльов, 2005, с. 96-116, рис. 3-7; Залізняк, Товкайло, Кухарчук, 2005; Залізняк, Товкайло, 2007; Залізняк, Товкайло, Степанчук, Ветров, 2007]. Крем'яний інвентар усіх цих пам'яток характеризується повним набором ознак, властивих для пам'яток кукрецької культурної традиції, а саме, присутністю олівцеподібних нуклеусів, кукрецьких вкладнів, платівок з притупленим краєм, відщепових різців з плоскими сколами й обов'язковою присутністю симетричних трапецій (та, рідше, паралелограмів) на середніх платівках.

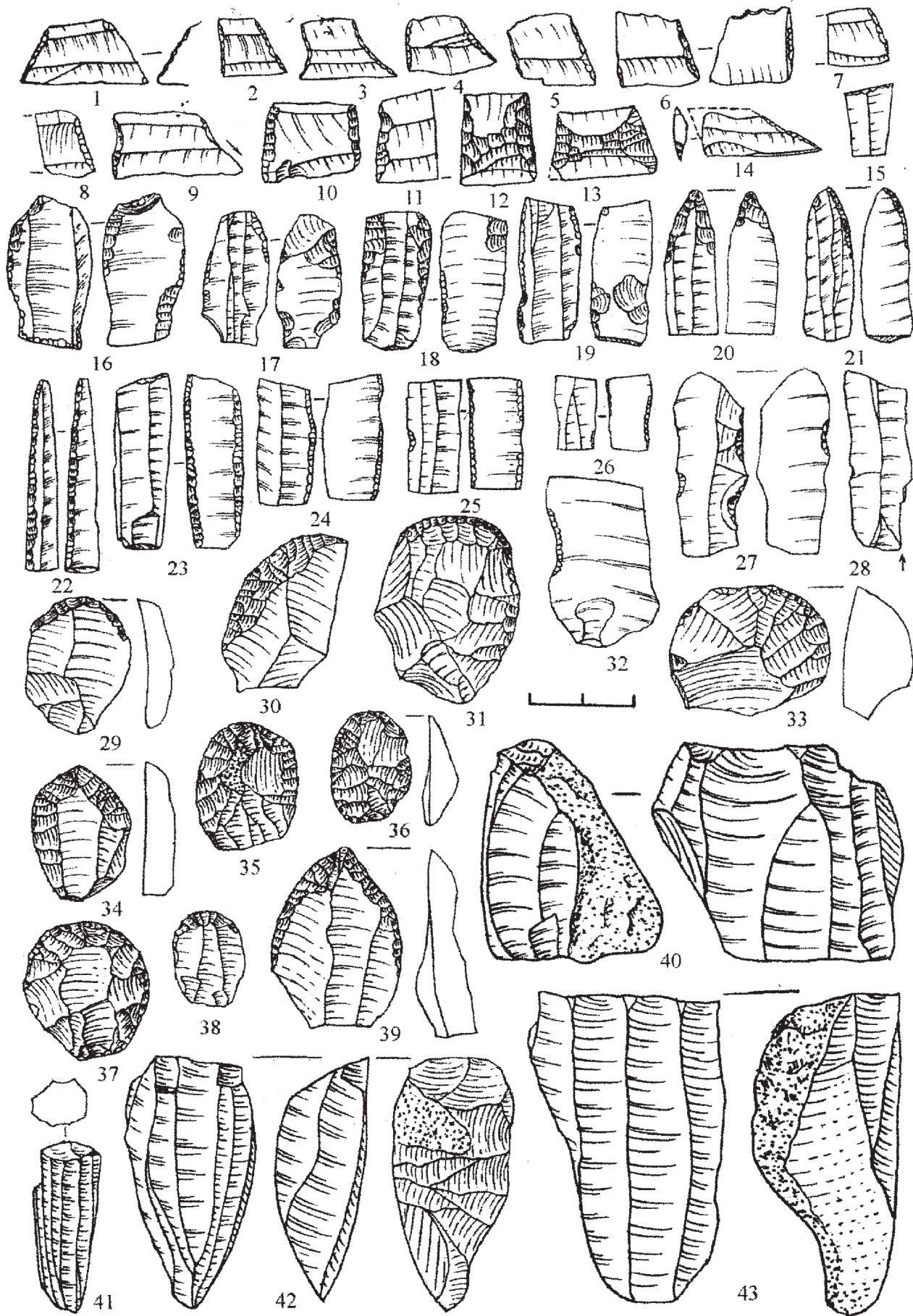

Рис. 3. Гард. Крем'яний комплекс

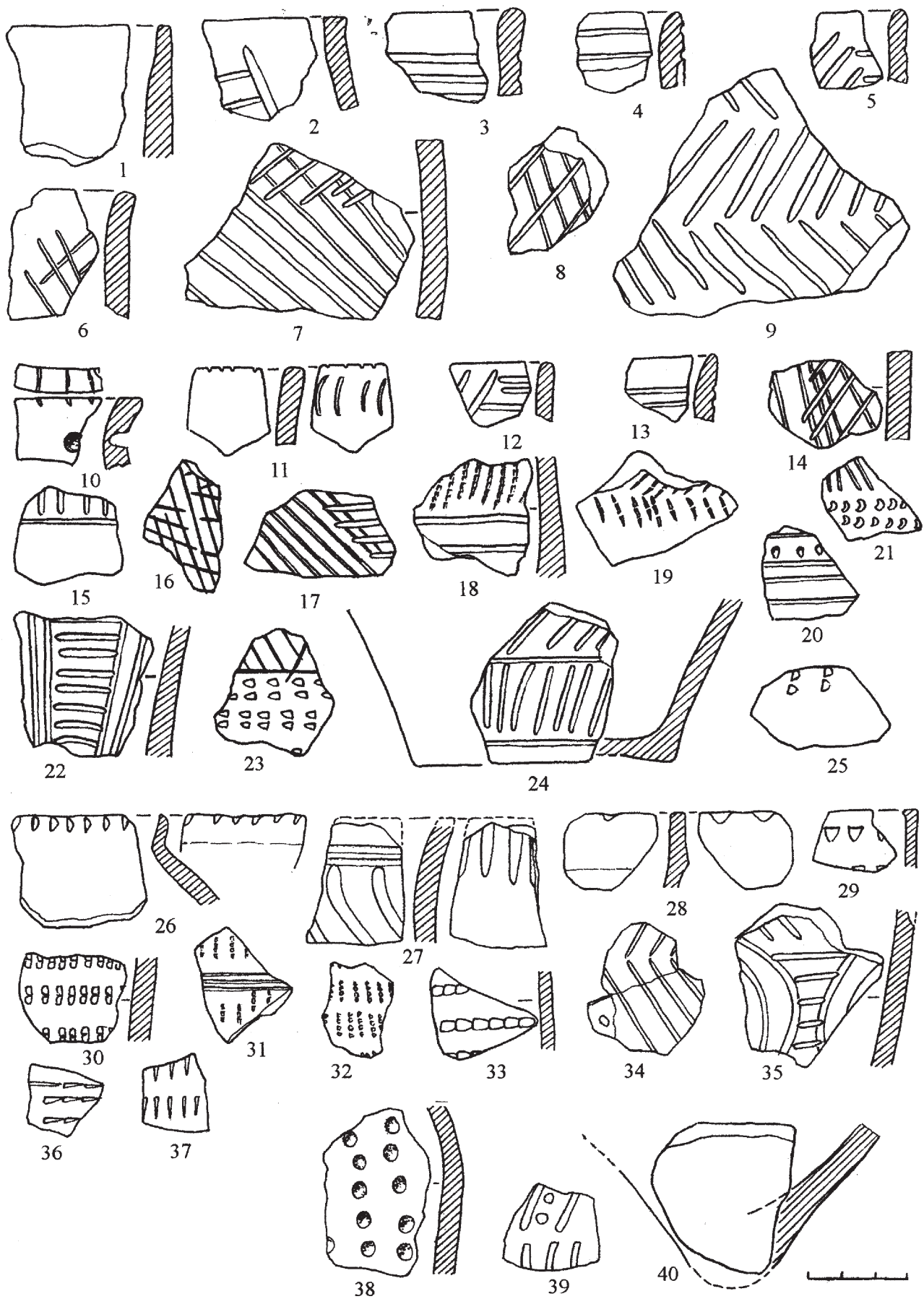

Рис. 4. Гард. Неолітична кераміка

На інших ранньонеолітичних поселеннях Південного Бугу, таких як Базьків Острів та Гайворон-Поліжок, кукрецька складова представлена лише кукрецькими вкладнями та олівцеподібними нуклеусами, і знову ж таки, тут наявні симетричні трапеції та паралелограми. Тим часом, вироби кукрецького типу зовсім не виявлені в ранньонеолітичних комплексах Сокільців 1, 2 та 6, Митькового Острова та інших пам'яток, але всі вони мають нечисленні колекції крем'яного інвентарю.

На сьогодні у Степовому Побужжі відомо понад 20 буго-дністровських пам'яток, низка із них, зокрема, поселення Пугач 1, Пугач 2, Гард 3, Гард 4, повноцінно досліджені на значних площах, і всі вони давали виключно пізньонеолітичні матеріали, що стало підставою для твердження про освоєння цього регіону неолітичним населенням лише з початком пізнього періоду БДК, тобто, не раніше останньої чверті VI тис. до н.е. [Товкайло, 2005, с. 49]. Тим часом, знахідки на одному поселенні ранньонеолітичної кераміки та крем'яних виробів кукрецького типу у Степовому Побужжі виявлено вперше. Сподіваємося, що подальші дослідження Гарду дозволять з'ясувати, як ці матеріали співвідносяться між собою. Але яким би не виявився характер співвідношення ранньонеолітичної кераміки та крем'яних виробів кукрецького типу, зрозуміло, що й у Степовому Побужжі протікали такі ж, як і на Середньому Бузі та Середньому Дністрі процеси, як і те, що неолітизація цього краю розпочалася значно раніше, не пізніше середини VI тис. до н.е.

Як уже відзначалося, переважна більшість крем'яного інвентарю та кераміки поселення відноситься до пізнього, савранського періоду БДК. Свого часу в розвитку пізнього неоліту Степового Побужжя автор виділяв три послідовні етапи (1, 2 та 3). У цій градації пізньонеолітичне поселення Гард було віднесене до другого етапу, характерними ознаками якого є домінування плоскодонного посуду S-подібного профілю, в оздобленні якого абсолютно переважає (88-95 %) лінійно-прогладжений орнамент і, крім того, зрідка трапляються посудини з комірцевим потовщенням вінець. У цей час на буго-дністровських поселеннях вперше з'являється ранньотрипільська кераміка, яка в керамічних комплексах пам'яток складає від 7 до 12 % [Товкайло, 2005, с. 37]. Після отримання у 2006 р. додаткових і, на цей раз, масових матеріалів слід дещо скоригувати хронологічну позицію поселення Гард. Адже, на відміну від інших пам'яток другого етапу (Пугач 2 та Гард 4), ранньотрипільська

кераміка на досліджуваному поселенні складає 60 %, а серед геометричних мікролітів трапляються трапеції зі струганою спинкою, що є ознаками найпізніших буго-дністровських пам'яток. За цими ознаками Гард ближчий до поселень третього, заключного етапу, до якого відносяться, зокрема, Гард 3, Миколина Брояка та Новорозанівка.

Проблемним для пізнього неоліту та раннього неоліту залишається питання взаємин пізньої буго-дністровської та ранньотрипільської культур. Автор виходить з того, що ці два історико-культурні явища деякий час співіснували та взаємодіяли між собою. Таке твердження ґрунтується на основі аналізу стратиграфії та матеріалів низки пізньонеолітичних пам'яток регіону (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3, Гард 4), кераміки ранньотрипільських поселень Гайворон, Сабатинівка 2, Гребенюків Яр [Товкайло, 2004; 2005, с. 37-41, 49], хоча не всі дослідники сприймають ці докази.

Синхронність та існування взаємин між обома культурами підтверджується й на матеріалах досліджуваного поселення. Ідеться про знахідки фрагментів кераміки з ознаками іншокультурних впливів. Зокрема, верхня частина невеликого тонкостінного буго-дністровського горщика, при збереженні традиційної технології його виготовлення (домішки рослинності та графіту), набуває невластивих йому ранньотрипільських рис, що проявляються як у формі посудини, так і в її орнаментатії: короткі відхилені вінця з насічками по краю та різкий злам до округлих плічок (рис. 4: 26), які нагадують одну з форм ранньотрипільського столового посуду. Подібний посуд раніше знаходили на поселеннях Пугач 1, горизонт „б” та Пугач 2 [Товкайло, 2005, рис. 47: 5, 15; 48: 10; 50, 4: 11].

Натомість зворотній вплив виявляється у використанні буго-дністровських мотивів в орнаментатії ранньотрипільського кухонного горщика (рис.5: 4, 5), що, знову ж таки, зафіксовано й на інших пізньонеолітичних поселеннях краю, а особливо виразно це простежується на кераміці ранньотрипільських поселень Гайворон, Сабатинівка 2 та Гребенюків Яр [Товкайло, 2004, рис.4, 5; 2005, рис.75: 1-13]. У результаті тривалих взаємин і взаємовпливів між обома культурами зрештою виникав синкретичний посуд, що характеризується змішуванням керамічних традицій у технології виготовлення, формах і орнаментатії, як це зафіксовано на інших поселеннях Степового Побужжя – Пугач 1, горизонт „б” та Гард 3 [Товкайло, 2005, рис. 48: 16-18; 56: 8-10, 15].

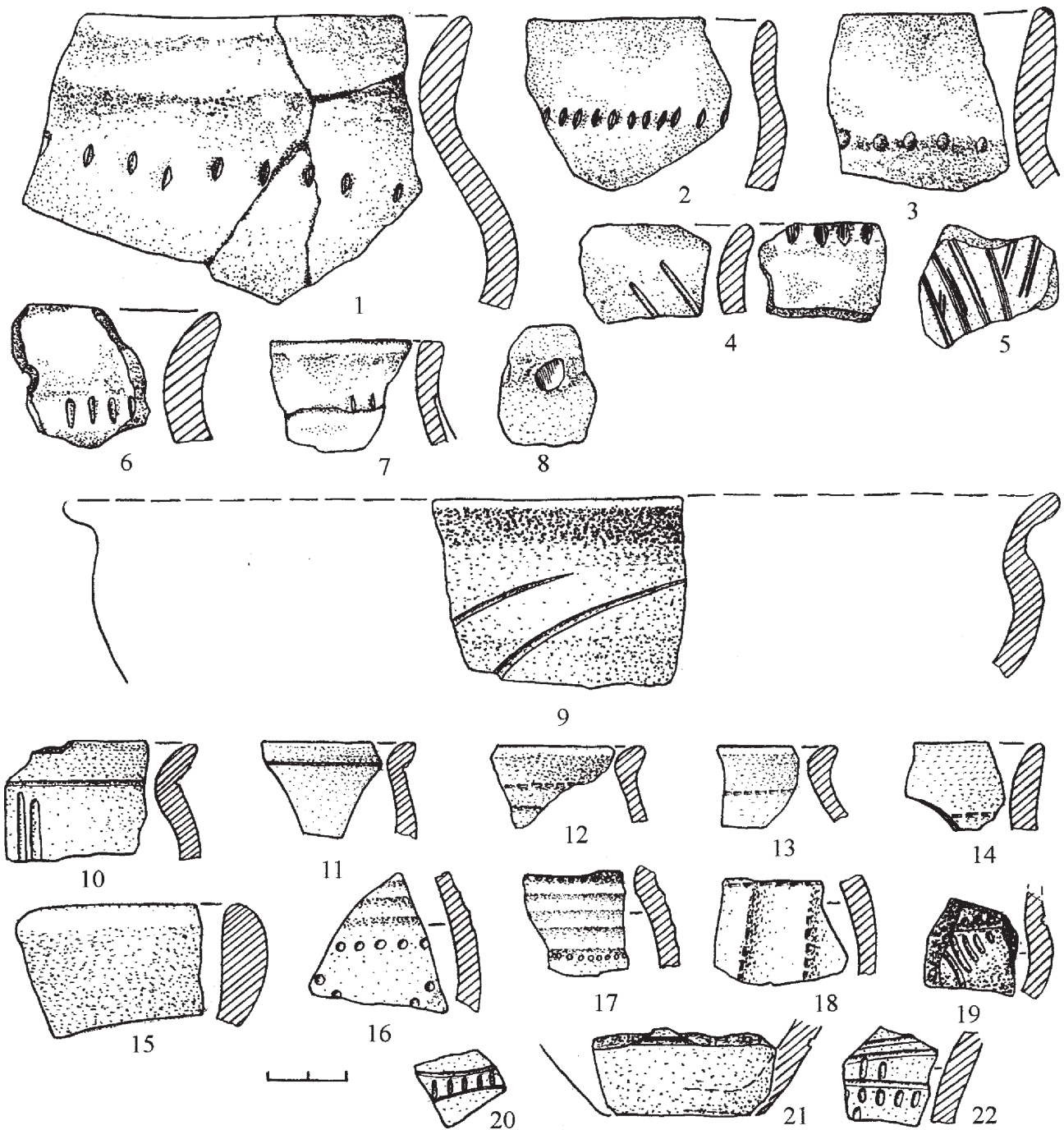

Рис. 5. Гард. Ранньотрипільська кераміка

Як і на інших пам'ятках краю, на Гарді виразно простежується й східний вектор зв'язків БДК з пізньонеолітичними та ранньонеолітичними культурами Наддніпрянщини, особливо з населенням азово-дніпровської культури, що проявляється у розповсюдженні в Степовому

Побужжі посуду з комірцевим потовщенням вінець (рис.4: 28), зростанні накольчастого орнаменту, виконаного переважно у скорописній манері, та поширенні серед геометричних мікролітів трапецій зі струганою спинкою.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукрецької культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія. – 2005. – № 3. – С. 24-37.
- Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бугі // Археологія. – 1957. – № 10. – С. 36-49.
- Даниленко В.Н. Неолит Побужжя и вопрос о сложении трипольской культуры // КСИА АН УССР. – 1960. – № 9. – С. 3-9.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 258 с.
- Дворянинов С.А. К проблеме кукрекской культуры: (По материалам позднемезолитических стоянок Южного Буга) // Тези доп. XV НК ІА АН УРСР. – Одеса, 1972. – С. 80-82.
- Залізняк Л.Л. Дослідження кукрецької стоянки Добрянка на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р. – К., 2002. – С. 123-126.
- Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – 184 с.
- Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. Вип. 5. – К.: Шлях, 2004. – С. 137-153.
- Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т. Дослідження стоянки Добрянка 3 на Черкащині у 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – Київ-Запоріжжя, 2007. – С. 169-172.
- Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т. Проблеми неолітизації Правобережної України за матеріалами розкопок стоянки Добрянка 3 у 2006 р. // Кам'яна доба України. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 148-167.
- Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавльов О.П. Стоянка Добрянка 3 на р. Чорний Тікич та її місце у неоліті Буго-Дністровського межиріччя // Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С. 96-116.
- Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Кухарчук Ю.В. Дослідження стоянки біля с. Добрянка на Черкащині археологічною експедицією НаУКМА 2001, 2003-2005 рр. // Магістеріум. – Вип. 20. Археологічні студії. – К., 2005. – С.6-17.
- Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Степанчук В.М., Ветров Д.О. Результати досліджень археологічної експедиції НАУКМА у 2006 році // Магістеріум. – Вип. 27. Археологічні студії. – К., 2007. – С. 4-14.
- Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БОГЕС у 1930-1932 рр. – К., 1933. – 98 с.
- Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 174 с.
- Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужжя. – К.: Наукова думка, 1990. – 108 с.
- Станко В.Н. Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА АН СССР. 1977. – Вип. 149. – С.46-53.
- Станко В.Н., Петрунь В.Ф., Максимюк Т.И. Позднемезолитическое местонахождение кукрекского типа на Южном Буге // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1981. – С.5-12.
- Степанчук В.М. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996. – К., 2000. – С.145-146.
- Товкайло М.Т. Крем'яний інвентар пізньонеолітичних пам'яток Степового Побужжя / Кам'яна доба України. – Вип. 2. – К., 2003. – С.187-205.
- Товкайло М.Т. До проблеми взаємин населення буго-дністровської та ранньотрипільської культур // Археологія. – 2004. – №1. – С.30-42.
- Товкайло М. Неоліт Степового Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип. 6. – К.: Шлях, 2005. – 160 с.
- Товкайло М.Т. Репресована стаття П.В. Харламповича 1931 року – перша наукова праця з неоліту Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип. 10. – К.: Шлях, 2007. – С. 222-234.
- Фоменко В. М. Знахідки мезолітичного та пізньотрипільського часу поблизу с. Кінецьпіль на Миколаївщині // Археологія. – 1979. – № 31. – С. 46-53.

Tovkailo M.T.

NEOLITHIC GARD AFTER DATA OF NEW STUDIES

Paper is devoted to publication of materials of new studies on the settlement of Gard discovered in 1930 and determination of its place in frameworks of Ukrainian Neolithic.